

Materialismul dialectic și științele moderne

voi. XVII

CONCEPȚII ASUPRA DEZVOLTĂRII ȘTIINȚEI

Direcții de reconstrucție și modele sistematice ale evoluției științei

Coordonator ILIE PARVU

Editura politica, București — 1978
Coperta : VALENTINA BOROS

CUPRINS

Prefață	7
OCTAV ONICESCU	
Pitagora și geneza demonstrației matematice	13
ALEXANDRU SURDU	
Concepția intuiționistă despre dezvoltarea matematicii	26
VALTER ROMAN	
Despre unele legități și particularități ale dezvoltării științei	44
NICOLAE IONESCU-PALLAS, LIVIU SOFONEA	
Un model istoric al cunoașterii științifice : teoria eterului (implicații fizice, metodologice, epistemologice)	63
STELIAN POPESCU	
Natura ipotezelor în fizică	99
FLORIN FELECAN	
Trecerea de la concepția structurală la concepția organizațională — mutație definitorie în chimia actuală	131
ELENA BELLU	
Evoluția chimiei în concepția lui Gaston Bachelard	149
GHEORGHITĂ GEANĂ	
Momente logic-metodologice în dezvoltarea antropologiei culturale	168
CĂTĂLIN ZAMFIR	
Unitate și diversitate în dezvoltarea științelor sociale	187
MIRCEA FLONTA	
Despre comparabilitatea și incommensurabilitatea teoriilor științifice	212
ILIE PARVU	
Raționalitatea științei și dezvoltarea cunoașterii ; modelul epistemologic evoluționist al lui St. Toulmin	258
ALEXANDRU BOBOC	
Probleme ale istoriei și teoriei științei în opera lui E. Cassirer	297
ION TUDOSESCU	
Tradiții științifice neclasice în problema cauzalității	317
ALEXANDRINA PARVU	
Modelele istorice fundamentale ale cunoașterii științifice : știința categorico-deductivă și știința ipotetico-deductivă	337
MĂRIO GEORGESCU, COSMIN GEORGESCU	
O abordare sistemică a structurii și dinamicii științei : de la mecanica newtoniană la teoria relativității	360
ANGELA BOTEZ	
Viziuni contemporane asupra dezvoltării științei	383

UNITATE ȘI DIVERSITATE IN DEZVOLTAREA ȘTIINTELOR SOCIALE

CĂTĂLIN ZAMFIR

Dacă unitatea cunoașterii în sfera științelor social-umane reprezintă un deziderat asupra valabilității căruia nimeni nu i-a adus vreo obiecție de principiu, lipsa de unitate este în schimb o realitate cu care ne-am obișnuit atât de mult încât rar reflectăm cu toată seriozitatea asupra ei. În domeniul fizic nimeni nu se mai poate îndoii că există o anumită unitate a cunoștințelor, în ciuda diversității punctelor de vedere, a orientărilor, a varietății disciplinelor particulare. O asemenea unitate ne îndreptățește să vorbim despre *fizică*, iar nu despre științe fizice. Termenul de „știință a omului” însă, sau oricare alternativă lingvistică a acestuia, ar fi considerat de oricine ca fiind mai mult o „metaforă”. Nimănui nu i-ar trece prin minte că acesta ar putea fi utilizat într-un sens propriu, desemnând un corp unitar de cunoștințe. Nu este deloc întâmplător faptul că, pentru a desemna acest câmp de cercetare, se folosește în mod curent pluralul — „științe umane” sau „științe social-umane”.

În momentul de față, ar fi chiar foarte dificil să ne imaginăm cum ar putea să arate o cunoaștere unitară a umanului. Două forme relativ distincte par a fi considerate de către cercetători la ora actuală : o formă *tare* și o formă *slabă*. *Forma tare* a unității cunoașterii umanului ar putea fi descrisă în următorii termeni : în fața varietății calitative a manifestărilor umane există totuși posibilitatea constituirii unui limbaj științific unitar (a unei teorii unitare) în care toate enunțurile să fie legate prin relații logice definite. Este vorba deci de o „limbă” științifică unică care, pe lângă termenii comuni, conține și termeni specifici diferitelor fațete particulare ale umanului. Pe fondul unei teorii generale, nu este exclusă existența disciplinelor speciale, acestea reprezentând însă particularizări ale sale. Pentru mentalitatea actuală, dominată de adâncă diferențiere a disciplinelor particulare, o asemenea formă a unității cunoașterii umanului este greu de acceptat, deși unele sugestii în acest sens nu lipsesc.

Forma slabă a unității nu presupune existența unei singure limbi științifice (teorii) cu ajutorul căreia să fie descrise toate manifestările umane. Nu este exclusă o teorie abstractă, generală a omului, dar datorită diferențierii calitative a manifestărilor umane — economice, lingvistice, politice, religioase etc. — existența unor limbaje specializate (a unor teorii distincte, deci) care să exprime conținuturi distincte, ar fi inevitabilă, în măsura în care însă, asemenea teorii particulare au ca obiect zone comune, unitatea cunoașterii presupune o traductibilitate completă a uneia în cealaltă. Cu alte cuvinte, enunțurile care vizează același lucru, dar care aparțin unor limbi științifice diferite, să poată deveni comparabile prin existența unor reguli de traducere dintr-o limbă în alta. Ontologic se admite deci existența unor zone ale umanului suficient de distincte calitativ (A și B , de exemplu) încât să impună descrieri în limbaje și teorii distincte (Ta și Tb). Dacă între zonele ontologice A și B nu există nici o interferență, problema comunicației dintre cele două teorii nu s-ar pune. Existența însă a unei asemenea zone (AB), descrisă atât de Ta cât și de Tb impune necesitatea unui mijloc de comunicare între cele două teorii.

În momentul de față lipsa de unitate în cunoașterea umanului este atât de prezentă, încât orice discuție despre posibilitatea și forma realizării unității ar putea apărea în ochii multora drept o simplă speculație, lipsită de o șansă reală de a duce undeva.

Studiul de față are ca obiect analiza *lipsei de unitate* în cunoașterea umanului : identificarea surselor sale, a formelor pe care le ia, cât și a unor consecințe, înainte de a intra în analiza propriu-zisă, mă simt dator a face o precizare. Acest studiu nu este rezultatul unei analize epistemologice sistematice a disciplinelor social-umane, ci reprezintă expresia unor reflexii secundare, generate de practica mea științifică. Diversitatea extraordinară a abordărilor din domeniul umanului este pentru cercetător extrem de derutantă. Negăsind în textele curente de epistemologie explicații satisfăcătoare ale acesteia, am încercat pentru propriul meu uz o clarificare. Tezele avansate aici au, din această cauză, mai mult caracterul unor reflexii-ipoteze.

*

* *

Prima impresie pe care o rapidă inspecție a domeniului disciplinelor social-umane o creează nu este aceea a unui vast șantier în care se construiește după un plan logic, dinainte stabilit, un edificiu unic — știința umanului —, ci aceea a unui câmp nelimitat în care cercetătorii explorează diferite fațete ale realității umane cu instrumente foarte diferite, adesea în mod independent. O multitudine de teorii, de abordări

coexistă, înfruntându-se reciproc, sau, cum se întâmplă cel mai adesea, ignorându-se una pe cealaltă. Asistăm adesea la abordări din unghiuri diferite ale aceleiași realități, fiecare considerând că perspectiva sa este cea mai bună. Sau chiar același lucru este abordat cu instrumente de explorare științifică foarte diferite, în limbaje diferite. Din fiecare perspectivă „se vede” câte ceva din obiectul investigat. Cel mai adesea însă este practic imposibil a se decide dacă diferențele care apar între aceste perspective sînt datorate diferențelor de instrumente de investigație, sau mai degrabă faptului că fiecare prinde aspecte diferite ale aceluiași obiect. O psihologie de tip psihanalitic este foarte diferită de una behavioristă (ca aceea a lui Skinner, de exemplu). Este însă foarte dificil o se determina în ce măsură diferențele dintre aceste două orientări sînt provenite din diferențele de modele teoretice propriu-zise, sau din diferitele fațete ale psihicului uman luate în considerație. O sociologie de tip Talcott Parsons este diferită de o sociologie așa cum este ea practică de Daniel Bell și opusă, în unele dintre principiile sale fundamentale, sociologiei marxiste.

Dacă am aplica un gen de test sociometric la o disciplină relativ omogenă (cine pe cine citează), am putea obține o imagine foarte clară a multitudinii de grupulețe care tincl să dezvolte ceea ce Kuhn numește paradigme comune — un limbaj, o perspectivă, 6 metodologie comune. Impresia aceasta de extremă diversitate apare la mulți observatori. Referindu-se la sociologie, S. J. Mennell remarcă că ceea ce în mod curent se are în vedere prin „teoria sociologică” nu reprezintă altceva decît „o colecție amorfă de subiecte”¹. Sînt unii sociologi care tind chiar să nege faptul că sociologia ar trebui în principiu să aspire la a construi o teorie. După părerea acestora, sociologia reprezintă mai mult o metodologie generală de analiză a diferitelor tipuri de fenomene sociale.

O piedică serioasă în realizarea unității cunoașterii umanului o constituie chiar actuala împărțire în discipline specializate. Există multe încercări de a organiza disciplinele existente într-un sistem „logic”. Cu alte cuvinte, pornind de la ideea că fiecare disciplină își are locul său de drept, justificarea sa de principiu, se consideră că este posibilă stabilirea unor domenii și poziții universale. Tot mai mult însă cîștigă teren ideea că actuala împărțire pe discipline reprezintă mai mult un rezultat istoric decît o chestiune de sistem logic. Ea poate, pe de altă parte, reprezenta o convenție în cadrul căreia să se poată desfășura cercetări specializate. Sociologia și antropologia culturală reprezintă perspective relativ distincte asupra aceluiași obiect. Diferențele lor actuale sînt indiscutabil mai mult originale în evoluția lor istorică diferită, procesul unei continue apropieri fiind vizibil la ora actuală. Diferența dintre psihologia generală și psihologia socială este în mare măsură artificială dacă încercăm să o discutăm în termeni de principiu, în mod real există însă diferențe substanțiale, determinate de faptul că aceste două discipline au puncte de abordare diferite ale aceluiași fenomen, în acest sens cred că este fals să vorbim de o diferențiere ontologică de domenii, ci de discipline cultural constituite. Domeniul fiecărei discipline, cît și relațiile sale cu celelalte discipline exprimă în fapt *configurația, actuală, istorică a cunoașterii*, iar nu o ordine universală. Exigența interdisciplinarității, pusă atît de acut de mulți cercetători, reprezintă, pe de o parte, o expresie a limitelor pe care diferențierea în discipline le implică, cît și, pe de altă parte, dezideratul depășirii granițelor dintre discipline, devenite tot mai superficiale. Centrarea strategică pe *probleme*, cu utilizarea unei game cît mai largi de perspective și metodologii, reprezintă de asemenea un proces de depășire a diferențelor dintre discipline și începutul constituirii unei cunoașteri unitare.

Diversitatea cunoașterii umanului nu este numai simultană, ci și succesivă, în timp. Orientări distincte, lipsite de comunicare nu numai că coexistă, dar și se succed în timp, adesea cu multă repeziciune, înlocuindu-se una pe cealaltă în atenția publicului științific. Succesiunea în timp a teoriilor, a școlilor nu oferă imaginea unei creșteri înalt cumulative a cunoașterii, ci dimpotrivă, a unei treceri mai degrabă necumulative, reglată de alte legi, mai puțin clare. O teorie poate cunoaște o spectaculoasă influență, pentru ca, după ce a atins un punct maxim, să intre într-o fază de decădere rapidă. Deși nu s-au făcut statistici în legătură cu timpul care trece de la elaborarea unei teorii pînă în momentul în care, după ce a cunoscut o mare influență, aproape dispăre din atenția publicului, se pot face unele estimări rezonabile. Pentru perioada actuală considerăm un maxim la 20—25 ani (teoria lui Parsons a reprezenta un caz rar de longevitate) și un minim de 3—5 ani. Se pare că în ultimele decenii, ritmul de învechire tinde să devină mai intens. Am putea compara acest fenomen, păstrînd toate rezervele de rigoare, cu fenomenul modei. O teorie irupe în atenția oamenilor de știință într-un mod cu totul neașteptat, dispărînd aproape fără urmă după un anumit timp.

Cîteva exemple ar putea fi sugestive. Și voi alege teorii care au cunoscut o influență și în climatul nostru științific. Acum 10—15 ani abordarea sociometrică a grupurilor părea să fie în ochii multora calea esențială a științificității în abordarea unui asemenea subiect. S-a scris foarte mult teoretic și metodologic. S-au întreprins numeroase cercetări. Dacă analizăm însă publicistica din

¹ S.J.Mennell, *Sociological Theory. Uses and Unities*, Praeger Publisher, New York, 1974

ultimii 5 ani vom găsi slabe trimiteri la o asemenea abordare sau nici una. Eventual am putea găsi o lucrare întârziată, rezultatul unei pasiuni mai vechi.

Aproximativ același lucru s-a petrecut, ceva mai recent, cu structuralismul lui Lévi-Strauss. Cu câțiva ani în urmă se scria foarte mult despre el, se aștepta foarte mult de la el. Procesul de marginalizare, de trecere în uitare a sa este deja evident. Influența sa a descrescut rapid atât în propriul său câmp — antropologia culturală —, unde la ora actuală aproape că nu mai are nici o influență, cât și în alte discipline — în filozofie, de exemplu, unde speranțele au fost de asemenea foarte ridicate.

O asemenea mare diversitate a orientărilor din disciplinele social-umane poate fi foarte frustrantă, mai ales pentru tinerii cercetători. Să ne imaginăm momentul decisiv pentru formarea sa științifică, când un tânăr trebuie să se hotărască pentru o lucrare de doctorat. În primul rând îi va fi foarte greu să aleagă între diferitele orientări existente atunci. Din momentul în care el și-a ales tema lucrării sale, pînă când și-o susține și eventual o publică pot trece 5—7 ani. Ce s-a întîmplat însă în acest timp cu orientarea care inițial l-a influențat ? La sfîrșitul acestei perioade, cercetătorul nostru ar putea avea o surpriză destul de neplăcută. Dacă la început erau mulți care credeau în vitalitatea respectivei abordări și se scria mult din această perspectivă, spre sfîrșit el s-ar putea găsi printre ultimii interesați în ea, lucrarea sa puțînd fi printre ultimele publicații de acest gen.

*

* *

SURSELE DIVERSITĂȚII. Mai sus am încercat să descriu pe scurt ceea ce se poate vedea „cu ochiul liber” în câmpul disciplinelor social-umane. Diversitatea orientărilor nu poate fi contestată. S-a făcut însă foarte puțin pentru înțelegerea surselor ei. Trei tipuri de surse sau cauze ale acestei diversități mi se par a fi relativ distincte : 1) complexitatea realității umane, 2) instrumentele teoretice și metodologice de care cunoașterea dispune la un moment dat și 3) interesul extra-cognitiv pe care subiectul cunoscător îl are în legătură cu diferite aspecte ale realității umane.

1) *Complexitatea realității umane.* Realitatea umană conține ea însăși o mulțime de fațete și niveluri accesibile la un moment dat cunoașterii. O teorie unitară T_n asupra domeniului umanului (V) care să poată oferi o explicație eficace a varietății aspectelor relativ distincte de aici ($U_1, U_2, U_3 \dots U_n$) este complet improbabilă în primele faze ale dezvoltării științei². Ne putem aștepta că fațetele mai proeminente la un moment dat vor tinde să constituie *epicentrele* elaborării teoretice. Marile discipline social-umane reprezintă tocmai asemenea elaborări teoretice în jurul unor grupuri de fenomene social-umane relativ omogene : economia politică, teoria artei, lingvistica, demografia, psihologia etc. Același lucru se întîmplă și în cadrul aceleiași discipline. Fenomenele psihice pot fi, de exemplu, abordate din mai multe unghiuri. Unul este cel fiziologic. Analizînd baza fiziologică a fenomenelor psihice se poate ajunge la o înțelegere mai bună a acestora. O altă abordare se poate constitui din perspectiva socialului în calitatea sa de modelator al fenomenelor psihice. De asemenea, spre deosebire de caracterul psihofiziologic al primei, se poate constitui o abordare în jurul fenomenelor psihice propriu-zise, ireductibile, cel puțin deocamdată la o bază fiziologică. Psihanaliza a constituit tocmai o asemenea încercare de analiză calitativă a dinamicii psihologice, făcînd în mare măsură abstracție de baza fiziologică, în explicația societății au apărut la un moment dat proiecte de abordare distincte în funcție de fațetele abordate. Explorarea influenței diferiților factori care ar putea fi relevanți pentru organizarea socială a generat, de asemenea, perspective diferite : determinismul geografic, determinismul rasial, determinismul tehnologic, determinismul cultural, determinismul psihologic, în jurul fiecărei asemenea fațete s-au cristalizat orientări distincte. Este explicabil din acest punct de vedere că elaborările teoretice astfel generate sînt modelate de aspectele, fațetele care le-au inspirat. S-ar putea formula o caracteristică structurală a unei asemenea teorii. Inspirată de o fațetă particulară, teoria va avea un grad maxim de adecvare pentru fenomenele grupate în jurul acesteia. Cu cît ne îndepărtăm de „epicentrul ontologic” al elaborării unei teorii, cu atît eficacitatea explicativă a acesteia va scădea. Datorită însă legăturilor organice dintre fenomene, a faptului că fiecare abordare reprezintă un punct de pătrundere în aceeași realitate, în principiu, mergînd prin extensia modelului teoretic elaborat, se pot determina și alte tipuri de fenomene. Cazul abordării fiziologice este foarte clar din acest punct de vedere. Fenomenele psihice simple, apropiate de procesele fiziologice, pot fi foarte eficace explicate din această perspectivă. Totodată însă nimic nu interzice, ci,

²K.Popper argumentează pe larg teza unei relații directe între gradul de varietate a faptelor explicate de o teorie și probabilitatea apariției acesteia. În evoluția cunoașterii, teoriile care explică un număr mai mic și mai omogen de fapte sunt mai simple de constituit decît teoriile care explică o diversitate mai mare, fiind din această cauză mai probabile în primele faze ale evoluției cunoașterii. (*Adevăr, raționalitate și progresul cunoașterii științifice*, în volumul *Logica științei*, București, Editura politică, 1970)

dimpotrivă, este stimulată orientarea spre înțelegerea din punct de vedere fiziologic a fenomenelor psihice mai complexe. Același lucru este valabil și în cazul abordării „psihologice” a vieții sociale. Toate fenomenele sociale au o componentă psihologică importantă. Nimic nu oprește deci ea ele să fie investigate printr-o continuă extindere a modelului teoretic inspirat de investigarea psihicului individual. Din această cauză putem considera ca orice abordare particulară este caracterizată structural printr-o strategie de extensie a instrumentelor sale explicative la zone din ce în ce mai largi. Totodată însă, în aceste faze inițiale nu există *principlal* o imagine clară a limitelor dincolo de care o asemenea extensie este posibilă, atât teoretic, cât și practic.

O asemenea caracteristică generează două atitudini posibile în legătură cu dezvoltarea unei abordări teoretice: una *moderată și* una *extremistă*. Atitudinea moderată se caracterizează prin asumarea cel puțin a posibilității existenței unor limite pentru extensia modelului teoretic în cauză. Orientată și ea spre continua lărgire a sferei de investigație, se abține însă a face presupoziiții în legătură cu posibilitățile de principiu ale unei asemenea extinderi, care ar fi înalt discutabile. Atitudinea extremistă este caracterizată, dimpotrivă, de încercarea de a formula în mod explicit posibilitățile de extindere, așa cum sînt ele posibil de imaginat la un moment dat. Mai mult, cel mai adesea ea este caracterizată de un soi de absolutizare a propriei sale perspective, de considerare a acesteia ca fiind privilegiată, bază a realizării unei cunoașteri unitare a întregii realități. Din acest motiv, atitudinile extremiste sînt viu contestate. Prin natura lor, ele sînt intolerante față de alte abordări, spre deosebire de atitudinea moderată. Un exemplu ar fi sugestiv. „Psihologismul” reprezintă un proiect de creare a unei teorii unitare a umanului pe baze psihologice. El are o lungă istorie, care ajunge pînă în zilele noastre. Este și punctul de vedere al cunoscutului psiholog și sociolog american George Homans. După părerea sa, principiile explicative fundamentale ale sociologiei sînt de natură psihologică. Pornind de la principiile psihologice care descriu comportamentul individual, sociologul poate, prin combinarea lor, explica comportamentele mai complexe de grup și chiar ale colectivităților în ansamblu. Sarcina sociologului nu este deci analiza, principiile fundamentale ale comportamentului uman fiind deja formulate de către psihologie, ci sinteza, adică punerea în evidență a modului în care acestea se combină la diferitele niveluri ale organizării sociale, explicînd organizarea și schimbarea în timp a acestora din urmă³.

Trecerea de la faza preștiințifică, speculativă la faza științifică în domeniul social-umanului ar putea fi caracterizată, printre altele, de o abandonare provizorie a proiectelor teoretice unitare. Complexitatea realității umane, ignorată de simplificările introduse de asemenea proiecte, s-a revanșat generînd o pluralitate de abordări particulare. Treptat, constituindu-se tot mai insistent evidența dificultăților realizării unei teorii globale, la care s-a adăugat acumularea unui volum crescut de cunoștințe despre serii particulare de fenomene (aprofundarea diferitelor fațete, niveluri ale realității umane) s-a produs o nouă orientare, caracterizată pe de o parte prin scăderea interesului pentru proiecte globale, iar pe de altă parte, prin cultivarea disciplinelor mai particulare, dar tocmai din această cauză, mai eficace și mai riguroase. De fapt, în acest context se înscrie teza lui R. Merton în legătură cu necesitatea unei faze intermediare, pregătitoare a „teoriilor de rază medie” înainte de trecerea la o teorii.; unitară a societății⁴. Acesta este sensul în care consideram încă de la început că „fațetele” sau „nivelurile” calitativ distincte ale realității umane sînt generatoare de abordări reia li v distincte, fără a fi clar de la început nici în ce măsură acestea sînt valabile în sine, și nici care este limita pînă la care ele ar spera să prezinte o anumită eficacitate explicativă. O nouă fațetă relevantă experienței umane reprezintă în acest sens epicentrul potențial al formării unei noi teorii. Psihologia se „sparge” într-o mulțime de discipline specializate, mai particulare: psiho-fiziologia, psihologia socială, psihiatria, psihologia învățării, psihologia vîrstelor, psihologia muncii, psihologia comerțului. Același lucru s-a întîmplat și cu sociologia : există o mulțime de „sociologii de ramură” foarte dezvoltate în ele însele, pe fondul unei anumite rămîneri în urmă a teoriei generale a societății. Un caz concret de asemenea evoluție este următorul : tentativa lui Parsons de a elabora o teorie generală a societății a fost aspru criticată, printre altele, pentru faptul că nu poate explica transformarea socială. Rezultatul a fost, cel puțin deocamdată, nu încercarea de a elabora o nouă teorie globală a societății care să facă posibilă explicarea transformării, ci apariția unei preocupări specializate pentru descrierea sistematică, în termeni particulari, a diferitelor tipuri de transformare socială, în ultimii ani, literatura dedicată exclusiv transformării sociale a înflorit în mod spectaculos.

Am insistat asupra acestui aspect pentru că părerea mea este că există o strategie de dezvoltare a cunoașterii în sfera umanului diferită de modelele care pot fi găsite în multe texte de epistemologie. Este timpul să formulăm cît mai clar acest drum. O cale a dezvoltării cunoașterii ar fi cea sugerată de

³ G. Homans, *The Nature of Social Science*, Harcourt, Brace & World, New York, 1967.

⁴ R.K.Merton, *Elements de theorie et de methode sociologique*, Plon, Paris, 1965.

K. Popper: de la teorii care explică un număr mai redus de fapte, la teorii din ce în ce mai generale, care explică un număr din ce în ce mai mare de fapte.

$T_A \rightarrow T_{A+B} \rightarrow T_{A+B+C} \rightarrow \dots$

Configurația cercetărilor social-umane arată însă mai degrabă ca o abordare simultană și/sau succesivă a diferitelor puncte calitativ distincte :

$T_A \dots T_B \dots T_C \dots T_D \dots$

Neputința de a explica un nou punct (E) prin extinderea lui T_D nu eslo probabil, în condițiile actuale, să ducă la formularea unei teorii mai generale T_{D+E} , ci a unei noi teorii particulare T_E . Așa se face că există o anumită discontinuitate între diferitele teorii. Cineva, de exemplu, ar putea crede că psihologia muncii este o aplicare a psihologiei generale la un caz particular de activitate umană — munca. Lucrurile însă nu stau chiar așa. Apariția interesului pentru psihologia muncii a generat încercarea psihologilor de a aplica principiile formulate în psihologia generală la acest tip particular de activitate. Aceste încercări, dacă le-am analiza acum, am putea constata cât de simplificatoare și ineficace erau. Psihologia generală nu oferea un cadru necesar explicării prin simplă extensie a unor fenomene de o complexitate ridicată ca cele asociate cu munca. Soluția la această criză nu a fost dezvoltarea psihologiei generale pînă în punctul în care să fie capabilă să fie extinsă la acest nou domeniu. Ar fi trebuit să se aștepte pentru aceasta multe decenii. Ea a fost cu totul alta : o abordare frontală a fenomenelor psihice legate de muncă, în toată complexitatea lor. În mare măsură, psihologia muncii a însemnat o ruptură cu psihologia generală, inaugurarea unei abordări distincte. Un exemplu ar fi convingător. În psihologia generală, teoria motivației era, și este încă într-o bună măsură, dezvoltată în legătură cu aspectele simple ale motivației, mai mult de natură biofiziolgică.

Fenomenele mai complexe ale motivației umane sînt mai greu accesibile din această perspectivă. O asemenea abordare însă era cu totul inutilizabilă pentru înțelegerea motivației muncii. A fost necesară o abordare directă a acesteia. Din această cauză, în problema motivației, există la ora actuală două abordări distincte (în sensul că nu formează o teorie unică) : o abordare a psihologiei generale, care în măsura în care este riguroasă se oprește la aspecte mai simple, sau mai generale, și una dezvoltată în special în psihologia muncii, care abordează direct complexele motivaționale ale muncii. Același lucru s-a întimplat cu psihologia consumului, cu psihologia artei etc. Așa numitele „discipline de graniță” pot fi înțelese mai bine din această perspectivă. Să luăm ca exemplu sociologia economică și psihologia economică. Economia politică s-a dezvoltat ca o teorie „pură” a economicului. Pe măsura dezvoltării sale, a apărut tot mai evident caracterul ei artificial. Ea făcea abstracție în mod nejustificat de faptul că activitatea economică este o activitate socială, cu numeroase componente psihologice. Dar nici sociologia sau psihologia nu puteau explica mai bine, dintr-un punct de vedere mai larg, deci, acest domeniu al economicului. O teorie economică „mai sociologică” și „mai psihologică” de asemenea nu a fost elaborată. Din această cauză, aspectele sociologice și psihologice ale economicului, neexplicate atît de teoria economică, cît de psihologie și sociologie au devenit obiectele unor preocupări specializate — psihologie economică și sociologie economică. Astfel, multe dintre „capitolele” unei discipline care doar la prima vedere este unitară, într-o analiză mai atentă se dovedesc a fi mai mult abordări semi-independente ale unor fațete relativ distincte, în fapt, un fel de mini-teorii. Ele pot fi considerate ca aparținînd doar unui domeniu de preocupări, dar în nici un caz unei teorii, în sensul strict al cuvîntului. între diferitele abordări există discontinuități, mai mult sau mai puțin marcate.

2) *Modele teoretice distincte*. Varietatea abordărilor nu poate fi explicată numai prin varietatea calitativă a obiectului. Fiecărei fațete a realității umane îi corespunde în „posibilul cognitiv” existent la un moment dat o multitudine de moduri de abordare, practic imposibil de prevăzut. Nu este, din această cauză, de mirare că apar adesea teorii concurente în legătură cu practic același obiect. Dificultatea de a decide care dintre ele este mai bună, dacă în general se poate pune o asemenea problemă (în multe cazuri, după cum vom vedea, nici nu se poate pune problema opțiunii între un model sau altul), mărește diversitatea din domeniul științelor social-umane. Modalități distincte de abordare a aceluiași fenomen generează de regulă modele teoretice absolut diferite. Să luăm ca exemplu antropologia culturală, în explicația culturii concurează o mulțime de modele teoretice relativ distincte. Psihologismul de tip behaviorist a generat o abordare distinctă a culturii, clar exprimată în lucrările lui J. B. Skinner. Explicația de tip psihanalitic a culturii (Kardiner, Gorer etc.) sugerează un model cu totul diferit. Experiențele din timpul copilăriei creează un anumit tip do personalitate care, la rîndul ei, se va regăsi în produsul ei, cultura. Structuralismul lui Levi-Strauss sugerează o cale radical diferită. Nu abisurile afective, explorate de psihanaliză, sînt relevante pentru explicația culturii, ci structurile epistemologice, aflate și ele într-un fel de inconștient colectiv. Așa-numitul „materialism

cultural" (White. Service etc.) încearcă elaborarea unui model explicativ complet opus acestor încercări psihologice : în concepția lor. preluând o serie de teze marxiste, factorul tehnologic și ecologic este determinant pentru profilul unei culturi.

De multe ori modelele teoretice în jurul cărora se constituie o întreagă orientare își află originea nu în diferiții factori posibil determinanți, ci în diferite modalități de a privi același obiect, de regulă sugerate de alte discipline. Transpunerea lor dintr-o disciplină în alta creează o vizibilitate distinctă, epicentru al unui nou tip de abordare. Dezvoltarea teoriei echilibrului în fizică a sugerat lui Pareto dezvoltarea unei noi teorii sociologice. Amplificarea preocupărilor pentru analiza sistemelor fizice caracterizate prin echilibru și extinderea acestui model la analiza unor mecanisme fiziologice (homeostaza) reprezintă o sursă teoretică esențială a constituirii teoriei sociologice a lui Parsons. Dezvoltarea unui model de sistem sugerat de imaginea organismului biologic (modelul organic) a stat la baza constituirii teoriilor structural-funcționaliste clasice din sociologie și antropologia culturală. Dezvoltarea metodei structuraliste în lingvistică a generat proiectul lui Levi-Strauss de a da o interpretare logic-structurală întregii culturi. Modelul psihologic freudian, fundat pe ideea rolului determinant al sexualității a creat o largă orientare — psihanaliza. Dezvoltarea unei teorii generale a sistemelor a sugerat un nou model teoretic, și prin acesta, o nouă perspectivă asupra multor fenomene care au un pronunțat caracter de sistem : încercarea de a considera psihicul uman în termenii acestei perspective tinde să producă pur și simplu o altă psihologie decât cea cu care ie-am obișnuit, încercări ale unor astfel de aplicări se găsesc și în sociologie, precum și în alte domenii mai particulare. Teoria informației a sugerat psihiatriei un nou mod de abordare a bolilor psihice (de exemplu, încercarea de a interpreta schizofrenia ca un tip de dereglare informațională a psihicului uman).

Sociometria a reprezentat un model teoretic constituit mai mult în jurul unui instrument de cercetare - testul sociometric. Este destul de dificil la ora actuală a spune dacă succesul de care ea s-a bucurat a fost datorat în primul rând fațetei pe care o explora — relațiile interpersonale de simpatie și antipatie — și iluziilor complementare legate de importanța acestor relații pentru organizarea și funcționarea sistemelor sociale, sau pur și simplu simplității și eleganței iestului sociometric. Acest instrument dădea posibilitatea unor măsurători destul de exacte și a unor analize matematice sofisticate, oferind sentimentul, destul de rar pe atunci în disciplinele social-umane, unei înalte tehnicități științifice. Exemplele ar putea fi multiplicat. Cele date pînă acum sînt suficiente însă pentru a susține ideea că varietatea abordărilor în disciplinele social-umane sînt datorate și multitudinii modelelor teoretice care într-un anumit context cognitiv sînt posibile, și care se modifică odată cu modificarea întregului ansamblu de cunoștințe.

3) *Variația interesului extracognitiv*. Experiența unui obiect variază și în funcție de interesul practic al subiectului cunoscător față de diferitele fațete ale acestuia. Interesul în transformarea socială revoluționară specific proletariatului a adus în centrul atenției o serie de aspecte ale vieții sociale ca tipuri de organizare socială globală, structura de clasă și relațiile dintre clase, revoluție socială etc. în această perspectivă s-a constituit ceea ce actualmente se numește o „macrosociologie”, cu un accent deosebit pe istoricitatea formelor de organizare socială și pe procesele de transformare socială revoluționară — teoria marxistă a societății. Interesul în menținerea și perfecționarea societății capitaliste, adaptarea sa la noile condiții a creat o nouă perspectivă teoretică, centrată pe mecanismele de integrare socială, de creare a consensului, a soluționării diferitelor probleme sociale prin soluții tehnice particulare, iar nu prin schimbări macrostructurale. În această perspectivă s-a născut orientarea predominant „microsociologică” a sociologiei occidentale. Rămînerea în urmă pe terenul macrosociologiei, remarcată de mulți sociologi occidentali (Raymond Boudon de exemplu) își găsește în acest cadru o explicație. S-ar putea face în acest punct o observație în legătură cu împletirea dintre factorii cognitivi și cei extracognitivi ai diversității în disciplinele social-umane. Ne aducem aminte că rațiuni imanente dezvoltării cunoașterii îl făceau pe Merton să considere firească orientarea actuală spre „teorii de rază medie” și reținerea în fața unor teorii globale. O analiză marxistă ar pune însă în evidență și influența unui factor extracognitiv, de ordin social-structural. Orientarea spre „teorii de rază medie” înseamnă în fapt orientarea spre probleme sociale particulare, abstracție făcînd de organizarea societății globale și de influența acesteia asupra fiecărui domeniu particular în parte. Interesul practic modificîndu-se de la grup (clasă) la grup (clasă), de la generație la generație, de la colectivitate la colectivitate, generează experiențe diferit centrate și, odată cu acestea, orientări teoretice distincte.

Dacă vrem să analizăm constituirea unei abordări teoretice particulare este nevoie să luăm în considerație toți factorii enumerați mai înainte. Astfel, constituirea unei teorii atît de influente ca freudismul poate fi explicată dacă se ia în considerație originea modelului 'explicativ imaginat de Freud (în cadrul posibilului explicativ al cunoștințelor epocii), o anumită fază a evoluției culturale care

a scos în evidență importanța sexualității pentru înțelegerea personalității umane, cât și un complex interes extracognitiv într-un asemenea tip de perspectivă asupra problemelor umane. Pentru acest din urmă factor, mai puțin explorat, voi cita aprecierea lui Marvin Harris : „Influența extraordinară a freudismului și a altor psihologii abisale este legată probabil de adâncirea tensiunilor economice, sociale și politice asociate cu cele două războaie mondiale și cu imaginea unor perspective deteriorante ale realizării fericirii umane prin evoluție socio-culturală. Îmi pare a nu fi lipsită de semnificație pentru dezvoltarea teoriilor culturii că larga atenție acordată de antropologi analizei psihoculturale a însoțit istoric orientarea psihologilor abisali spre responsabilitatea familiei și a individului pentru frustrări și anxietăți și, în consecință, abandonarea considerării condițiilor de mediu, tehnico-economice și social-politice care controlează destinul atât al familiei, cât și al individului”⁵. Interesul de a scoate în evidență unul dintre factorii cauzali ai eșecului uman — educația în familie, accidentele copilăriei, responsabilitatea individuală și avansarea, ca soluție, reorientării individuale cu ajutorul psihanalistului — stă deci la baza constituirii psihanalizei. Din acest punct de vedere ea este, ca mod de abordare, opusă marxismului.

Pe baza tezelor avansate pînă acum se poate trage o concluzie cu numeroase implicații pentru înțelegerea dinamicii în timp a cunoașterii : *există o relație între dinamica în timp a unui sistem social oarecare și dinamica orientărilor teoretice legate de respectivul sistem*. Dacă, la un moment dat, pentru dezvoltarea unui sistem social oarecare, un factor este critic (modificarea acestuia este posibilă și necesară totodată pentru deblocarea întregii sale evoluții), se va declanșa o activitate cognitivă orientată spre explorarea respectivului factor. Procesul real de modificare a factorului în cauză se desfășoară interdependent cu activitatea de cunoaștere a acestuia. Cu cât necesitatea acțiunii asupra sa este mai mare, cu atât și interesul cognitiv pentru el va fi mai mare. Activitatea de cunoaștere, indiferent de performanțele ei științifice propriu-zise, are consecințe practice pozitive remarcabile : întărește interesul general pentru respectivul proces de schimbare, oferă un limbaj și un set de instrumente de a gândi și cerceta mai sistematic domeniul în cauză, contribuie la modificarea concepțiilor și valorilor comunității într-un sens favorabil unei asemenea schimbări, ajută efectiv la procesul practic de schimbare. Cel mai adesea, cercetătorii își pot face o mulțime de iluzii în legătură cu semnificația reală a factorului respectiv, a relațiilor sale în contextul sistemului în cauză, a limitelor structurale între care respectiva schimbare poate avea loc. Certitudinea că schimbarea este necesară și posibilă este suficientă, iar discuțiile despre punctul pînă la care ea va putea avea loc sînt nerelevante în fazele inițiale ale procesului, în măsura în care schimbarea a avut loc, atingîndu-se limitele impuse de sistemul în cauză, interesul practic și, ca urmare a acestuia, și cel teoretic în respectiva perspectivă încep să scadă, cunoașterea reorientîndu-se spre alți factori, deveniți critici ca urmare a evoluției produse. Vechea abordare începe să fie abandonată nu pentru că teoretic au fost formulate limitele sale, ci pentru că intuitiv aceste limite au fost sesizate, într-o formă sau alta.

Un caz ideal pentru înțelegerea acestei relații ni-l oferă evoluția în ultimele 5—6 decenii a psihosociologiei industriale occidentale. Sistemul social al întreprinderii capitaliste reprezintă un caz ideal pentru, analiza noastră, în primul rînd, deoarece întreprinderea industrială în sistemul capitalist are o autonomie apreciabilă în raport cu contextul său social, în al doilea rînd, ea a reprezentat elementul cel mai dinamic al societății capitaliste, angrenînd dezvoltarea a numeroase discipline științifice și convertirea acestora în tehnologii. Dacă considerăm cei doi factori esențiali ai sistemului oricărei întreprinderi — tehnologia și omul — este lesne de presupus care dintre ei a fost factorul critic în perioada inițială a capitalismului, Revoluția industrială, înlocuirea uneltelor meșteșugărești cu mașini din ce în ce mai eficiente a produs o rapidă creștere a productivității muncii. Introducerea masivă a mașinilor a modificat structural sistemul întreprinderii, creînd un decalaj imens între caracterul înalt rațional și eficient al instrumentului și celălalt component al sistemului — omul. Factorul uman a devenit în acest moment factorul critic al dezvoltării. Fără perfecționarea sa, orice plus de creștere a eficienței devenea mai costisitor, mai problematic. S-a declanșat atunci un proces spontan de acțiune asupra acestui factor. Proiectul lui Taylor de a formula principiile științifice ale organizării muncii a stîrnit un imens interes la începutul secolului tocmai pentru că răspundea iniei asemenea necesități practice. Așa după cum mai tîrziu a devenit evident, proiectul taylorist de organizare științifică a muncii era constituit în funcție de anumite condiții concrete (răspundea cerințelor particulare ale sistemului industrial capitalist de la începutul secolului). Pe de o parte el căuta o modalitate de organizare a muncii concordantă cu exigențele fazei mașiniste de evoluție a tehnologiei. Pe de altă parte el căuta să formuleze o soluție în cadrul sistemului capitalist de organizare, în condițiile social-culturale create de acesta — o masă de muncitori cu un nivel cultural scăzut, animată de o marcată tendință negativă față de participarea la procesul de producție. Principiile tayloriste de organizare a muncii reprezintă deci o soluție pentru sistemul industrial capitalist în primele sale faze de dezvoltare. Raționalizarea organizării muncii a reprezentat o necesitate obiectivă,

⁵ M.Harris, *The Rise of Anthropological Theory*, Thomas Y. Growell Company, Inc., 1968, p.422.

ducînd la dezvoltarea sistemului industrial capitalist. Noul sistem rezultat conținea însă o nouă contradicție. Raționalizarea factorului uman se realizase de către taylorism doar superficial — la nivelul activității umane fizice. March și Simon se exprimă foarte plastic în această privință : taylorismul tratase pe om doar ca „mînă”, ignorîndu-l pe om ca „suflet”. În aceste condiții un alt element al sistemului devine critic : atitudinea muncitorului față de procesul muncii. Disciplina foamei care se dovedise extrem de eficace în primele faze ale dezvoltării sistemului industrial capitalist, pe care și taylorismul se funda, începea să devină tot mai mult o frînă. Orientarea „relațiilor umane” a constituit răspunsul tocmai la o asemenea necesitate. Problema era de a încerca să se atenueze cît mai mult relațiile sociale dure din interiorul întreprinderii, produse ale primelor faze de dezvoltare a capitalismului și, eventual, crearea unui climat social-uman pozitiv în cadrul întreprinderii. În acest context social, dezvoltarea psihologiei sociale industriale a primit o puternică motivație socială. Pentru prima oară s-a pus în mod sistematic problema aspectelor psihice și sociale ale sistemului productiv ca un factor esențial al creșterii eficienței muncii. De exemplu, una dintre tezele fundamentale pe care se sprijinea orientarea „relațiilor umane” era aceea a existenței unei corelații pozitive între satisfacția muncii și productivitate. Cercetările întreprinse aduceau un anumit suport în favoarea acestei teze. În orice caz, credința în adevărul ei reprezenta motivația generală a amploarei pe care „relațiile umane” au cunoscut-o înainte și după război. Obiectul cercetării era în mod esențial identificarea acelor soluții din cadrul întreprinderii capitaliste care ar putea duce la o ridicare a satisfacției muncii. Foarte puțini se întrebau în ce măsură este posibilă manipularea acestui factor în contextul structural al întreprinderii capitaliste. De regulă se clădea impresia că acest lucru este perfect posibil și că nu există limite de principiu, în mod special atenția se orienta asupra aspectelor, pe vremea aceea, cele mai grave — relațiile umane dintre muncitori și patronat, dintre muncitori și delegații ierarhici ai patronatului — șefii direcți. De asemenea, se puneă insistent problema unei politici a patronatului mai receptivă față de problemele personale ale angajaților.

De-abia după război, datorită creșterii rapide a complexității activităților întreprinderilor capitaliste, un nou aspect a devenit critic pentru dezvoltarea pe mai departe — conducerea. Pe lîngă perfecționarea aspectelor „tehnice” ale conducerii întreprinderilor, aspectele psiho-sociale ale acestora au captat tot mai mult atenția. Dezvoltarea personală a conducătorilor, perfecționarea capacităților lor de a interacționa eficace, organizarea complexelor relații interpersonale pe care conducerea le presupune reprezintă aspecte care abia acum sînt puse cu forță.

Între timp, mai exact în ultimii ani, s-au produs și alte modificări ale sistemului industrial capitalist, punînd noi probleme. Ridicarea nivelului economic de trai și a nivelului cultural al maselor populare din țările capitaliste au provocat modificări în sistemul de valori, au dus la o marcată creștere a nivelului aspirațiilor. În acest context, îmbunătățirile aduse anterior de o politică practică a „relațiilor umane” încep să nu mai devină deloc satisfăcătoare. Noi insatisfacții sînt deblocate, devenind probleme critice ale sistemului. Este firesc ca o nouă orientare să se dezvolte, depășind prin amplare pe cea a „relațiilor umane”. Ea pune o gamă mult mai largă de probleme, deși tot în cadrele capitaliste de organizare, în acest sens se vorbește tot mai mult de „umanizarea muncii” și de căile unei asemenea umanizări sau de „democratizarea locului de muncă”.

După cum se vede, succesiunea în timp a preocupărilor din psihosociologia industrială occidentală a fost dictată nu de, o logică imanentă cercetării științifice înseși, ci de dinamica reală a sistemului industrial capitalist, de interesele practice generate de acesta. Apariția unei noi orientări cu greu ar putea fi explicată prin logica științei, în mod direct ea este legată de mecanismele evoluției sistemului care constituie obiectul cercetării. Fiecare nouă abordare pornea de la cunoștințele științifice acumulate, utilizîndu-le și adăugînd noi cunoștințe. Sursa lor însă se găsește în afara procesului de cunoaștere ca atare.

COMPLEMENTARITATEA ÎN DISCIPLINELE SOCIAL-UMANE. Cele mai multe teorii din cîmpul cunoașterii umanului, oricît de insatisfăcuți am fi în legătură cu capacitatea lor explicativă, cu greu ar putea fi tratate ca false în mod absolut. Fiecare fascinează prin senzația pe care o dă că deține „un sîmbure de adevăr”. Ele par să ofere explicația, oricît de parțială ar fi ea, a unor serii de fenomene social-umane, permițînd, între anumite limite, o acțiune eficace asupra lor. Caracteristic este însă faptul că în ele adevărul și falsul sînt combinate organic în aceeași structură teoretică, fiind deci nedetașabile. Această caracteristică provenită din faptul că teoriile sînt *structural* parțial adevărate, parțial false, face ca ele să prezinte un grad scăzut de *cumulativitate*. Există limite principiale în comparabilitatea acestor teorii. O asemenea caracteristică o avea Kuhn în vedere atunci cînd vorbea despre *incomensurabilitatea* teoriilor. Diferențele structurale dintre ele ridică dificultăți în traductibilitatea lor reciprocă.

Relațiile dintre asemenea teorii pot fi descrise prin conceptul de *complementaritate*. Discuțînd complementaritatea din mecanica cuantică, Niels Bohr sugera, fără să dezvolte însă, o folosire a termenului într-un mod mai general, valabil pentru întreaga cunoaștere, în cazul mecanicii cuantice, complementaritatea este dată de faptul că există două tipuri de descrieri, mutual exclusive, dar ambele necesare pentru o cunoaștere completă a obiectului microfizic. Într-o manieră mai generală, complementaritatea ar putea fi

definită în următorul fel : *sînt complementare două sau mai multe teorii (mai general, paradigme în sensul dat de Kuhn) care, deși vizează total sau parțial același obiect, prezintă o incomunicabilitate sau intraductibilitate reciprocă, mergînd pînă la intoleranță, dar care realizează împreună o descriere mai completă decît fiecare în parte.*

Ceea ce caracterizează deci complementaritatea este neputința structurală a fiecărui limbaj sau teorii de a epuiza descrierea domeniului la care se referă. Fiecare teorie „prinde” ceva din obiect, lăsînd neexplicat un *rest*, „prins” parțial de complementara sa. Diferențele structurale dintre limbaje le fac pe acestea receptive la conținuturi relativ diferite. Intraductibilitatea principială a limbajelor diferitelor teorii se fundează deci pe o complementaritate de conținuturi. Pe neputința structurală a fiecărei teorii se constituie complementara sau complementarele ei. O asemenea idee ne ajută să înțelegem mai bine relațiile dintre teoriile diverse existente într-un domeniu. Teorii absolut exclusive reciproc, contradictorii sînt mult mai rare decît se crede de obicei. Regula o reprezintă relațiile de complementaritate. Există o sursă fundamentală a complementarității : neputința, principială sau temporală, a constituirii unei teorii care să epuizeze descrierea obiectului său.

După cum se poate observa, ideea unei complementarități principiale a cunoașterii se opune tezei posibilității unității cunoașterii, atît în sensul ei tare, cît și în cel slab. În acest studiu *nu* ne interesează dacă complementaritatea este o caracteristică principială sau nu a cunoașterii umane. Cert este însă că în faza actuală a disciplinelor social-umane ea este o caracteristică foarte importantă, în această calitate ea ar putea pur și simplu să fie specifică doar unor faze de evoluție a cunoașterii, caracterizate prin lipsa de unitate.

EVOLUȚIA TEORIILOR. Referindu-se la experiența sa în cîmpul psihologiei, Gordon Alport făcea următoarea reflecție : „Niciodată nu soluționăm problemele noastre și nici nu epuizăm conceptele pe care le avem ; devenim din ce în ce mai obosiți de ele”⁶. Aceste cuvinte exprimă sintetic o situație standard în disciplinele social-umane. Dinamica teoriilor do aici, cel puțin pînă în momentul de față. cu greu ar putea fi înțeleasă cu ajutorul paradigmei oferite de Popper : succesiunea unor teorii cu valoare de adevăr din ce în ce mai mare. m care noile l eoni depășesc vechile teorii, explicînd tot ce acestea puteau explica și în plus noi serii de fenomene. Nici descrierea mai profundă sugerată de Kuhn pentru „faza paradigmatică” nu este convenabilă⁷. Analizînd diferitele orientări din disciplinele social-umane am putea observa că ele dispar nu datorită faptului că problemele pe care le ridicau au fost rezolvate de teorii mai puternice, ci datorită unui alt fenomen. Ele sînt abandonate datorită unei „oboseli” sau dezamăgiri progresive instalate în legătură cu una sau cu alta. Abandonarea unei teorii nu se datorează, deci, faptului că problemele puse de ea au fost rezolvate, că limitele explicative ale lor au fost explicitate, sau că l corii mai eficace au fost elaborate. Abandonarea unei teorii echivalează adesea cu abandonarea pentru p perioadă de timp a perspectivei în care aceasta era constituită, a problematicei reale pe care o puneă, și reorientarea către o alfa fațetă a realității, către o altă problematică, devenită între timp mai interesantă și în legătură cu explorarea căreia noile proiecte teoretice fac promisiuni mai tentante. Cîteva aspecte alo acestui proces, foarte puțin explorai pînă în prezent, vor fi formulate aici. mai mult cu titlu de sugestie.

Punctul de pornire al oricărei teorii îl reprezintă o intuiție primară (un enunț fundamental sau un grup restrîns de enunțuri). Aceasta este o amplificată într-un model teoretic care se dezvoltă, prin procedee logice, în așa fel încît teoria să reprezinte o mulțime de propoziții logic coerente. Pe scurt, acesta este drumul standard al evoluției unei teorii. O asemenea imagine se fundează pe o presupuziție absolut necesară : structural, teoria este adevărată : procesul de acumulare de noi fapte și elaborare inductivă do enunțuri este convergent cu procesul logic de extindere a modelului teoretic inițial. Or, această presupuziție, după cum am văzut, nu este de regulă satisfăcută în cazul orientărilor teoretice din domeniul social-umanului. Există limito principiale ale fiecărui model teoretic. Cu alte cuvinte, dezvoltarea cunoașterii nu se va realiza printr-o amplificare continuă inductivă și deductivă a modelului teoretic în cauză. Din acest punct do vedere apare o caracteristică oarecum similară cu cea a teoriilor din mecanica cuantică, așa cum sînt ele descrise de principiul complementarității, în termeni generali, această caracteristică ar putea fi formulată astfel : cu cît se merge mai adînc în dezvoltarea unui model teoretic, cu atît gradul de elaborare logică a respectivei teorii crește, dar, în aceeași măsură crește și ignorarea neexplicatului structural al respectivei teorii, se amplifică gradul său de falsitate, agravîndu-se astfel limitele sale imanente : cu atît mai mult deci crește falsitatea teoriei.

O teorie de acest tip este puternică prin viziunea sa primară. Dezvoltarea sa sistematică adîncește însă neconcordanța cu obiectul. Există deci mereu un anumit punct în dezvoltarea unei teorii dincolo de care gradul de falsitate crește mai rapid decît cel de adevăr. Paradoxul constă deci că prin dezvoltarea logică, asemenea modele teoretice își pierd progresiv adecvarea la obiect. El nu are deci o valoare de adevăr constantă pe întrea sa întindere. Adecvarea sa maximă este în punctul inițial, în viziunea

⁶ G. W. Alport. *The Opn Sytem in Personalty Theory*. Journal of Abn. and Soc. Psych.. 1960, 61. nr. 3.

⁶ T. S. Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*. București, Editura științifică și enciclopedică, 1976

primară. Prin dezvoltare, el este extins la serii de fenomene pentru care este din ce în ce mai puțin adecvat.

Întreaga teorie a lui Parsons este fundată pe câteva presupoziii asupra condițiilor necesare pentru ca un sistem social să se mențină. Cele mai multe dintre ele nu sînt contestabile în ele însele. Modelul teoretic însă fundat pe aceste presupoziii are limite fundamentale. El conservă o anumită adecvare dată de viziunea primară pe care se fundează, dar pe măsură ce este extins la explicarea unor aspecte ale organizării sociale depărtate de condițiile elementare de menținere a sistemului social în forma sa existentă, valoarea sa de adevăr descrește rapid. Freudismul se fundează și el pe o viziune care în principiu nu este contestată : rolul inconștientului în constituirea proceselor conștiente, rolul instinctelor biologice etc. Modalitatea în care această viziune apare sub formă de principii, enunțuri însă este discutabilă. Modelul teoretic freudist, ca și alte modele teoretice din acest cîmp, conține greu de detașat atît aspecte corecte, cît și multă falsitate.

Asupra unui model teoretic de acest tip se exercită în dezvoltarea sa două operații de sens contrar. Pe de o parte, dezvoltarea sistematică, logic-coerentă a sa, extinderea la explicația unor serii de fenomene din ce în ce mai complexe. Pe de altă parte, însă, sesizîndu-se decalajul crescînd dintre dezvoltarea logică a modelului și fapte sînt mereu incluse noi presupoziii, amendamente, excepții, în așa fel încît enunțurile rezultate să nu intre în contradicție cu realitatea. Din această cauză, gradul de adecvare a teoriei devine, *peste un anumit punct*, invers proporțional cu consecvența logică a teoriei și direct proporțional cu flexiunile dictate de fapte. În măsura în care logica triumfă, gradul de falsitate, de ne-adecvare (înțelegem prin neadecvare lipsa de concordanță a enunțurilor cu faptele) crește. S-a remarcat adesea că epigonismul este de regulă mai logic, mai consecvent cu premisele fundamentale, dar tocmai de aceea prezintă un grad mai mare de falsitate, fiind deci mai lipsit de valoare. Și tocmai de aceea la epigon devin mai limpezi limitele sistemului. Epigonismul creează o disjuncție paradoxală : centrarea pe logic, pe deductiv stă în relație inversă cu centrarea pe inductiv, pe intuitiv, în momentul creării unui model teoretic, centrarea pe intuitiv, pe inductiv este de primă importanță. Ea este rezultatul unei excepționale sensibilități a subiectului cunoscător la obiect. Un alt cercetător, în fața unui model teoretic deja elaborat, are două atitudini posibile de luat : a) dacă manifestă și el o sensibilitate deosebită la experiența obiectului (este centrat pe inductiv și intuitiv), considerînd un grad normal de variație a experiențelor individuale, va manifesta o atitudine prudentă, parțial critică față de model, fie acceptîndu-l dar readaptîndu-l focarului de experiență față de care are o sensibilitate particulară, fie respingîndu-l și construind un altul, mai adecvat experienței sale ; b) dacă este mai puțin sensibil la experiență, va asimila modelul cu mai puțin spirit critic, căutînd să-l dezvolte mai mult logic, depărtîndu-se adesea sensibil de experiență.

O altă consecință. Adaptarea unui sistem teoretic prin amendamente și flexiuni, deși îi asigură un grad acceptabil de adecvare, nu este în general de natură a aduce un progres, menținînd cunoașterea pe o pistă fără perspectivă. Un progres autentic are loc doar prin angajarea într-o altă perspectivă. Sporirea adecvării prin amendamente și flexiuni nu face decît să întrețină artificial o variantă care trebuie depășită. Pe această cale, modelul teoretic se compromite, devenind mai mult un amestec eclectic de amendamente și flexiuni decît o teorie coerentă.

Toate acestea explică de ce teoriile parțiale de acest tip tind să rămînă în stadiu de proiect, de creație unică a unui individ excepțional dotat, amestec de intuiție tulburătoare și proiect de construcție teoretică. Două talente creatoare pot coexista cu greu în aceeași orientare. Apariția unui cercetător cu un înalt grad de creativitate face înalt probabilă fie crearea unei variante noi a modelului original, fie abandonarea acestuia și elaborarea altuia. Inițial, în perioada de dezvoltare a teoriei, discuțiile au loc asupra extinderii acesteia la diferite serii de fenomene. Ulterior, ca rezultat al acumulării unei experiențe negative, discuțiile revin la fundamentele modelului teoretic. Acestea nu mai sînt acceptate ca de la sine evidente. Din această cauză apariția chestionării asupra enunțurilor de bază ale unei orientări teoretice este un simptom sigur al procesului de abandonare a acestuia. Așa s-a întîmplat, de exemplu, cu sistemul teoretic al lui Parsons. Declinul său în popularitate a fost, marcat de punerea tot mai insistentă în discuție a principiilor lui fundamentale.

ABANDONAREA TEORIILOR. Există teorii care nu au nici o influență sau, chiar dacă au o anumită influență, nu fac „școală”. Altele însă devin foarte populare, ca la un moment dat să fie abandonate, făcînd loc altor teorii. O problemă de foarte mare interes este aceea a mecanismelor prin care o teorie este abandonată, cu alto cuvinte, își pierde popularitatea.

De la început trebuie făcută o observație. Datorită multor factori, printre care și gradului încă insuficient de dezvoltare a disciplinelor social-umane, nu putem vorbi aici de un set de criterii de verificare logică și empirică suficient de riguroase. Inexistența unor procedee explicite și satisfăcătoare de decizie

asupra valorii unei teorii face ca evaluarea acesteia să fie realizată prin mecanisme predominant intuitive, prin raportarea difuză la experiență, formarea aprecierii unei teorii, în aceste condiții, este rezultatul unor mecanisme mai mult inconștiente decât conștiente, produsul participării indistincte a unei mulțimi de paliere psihologice ale personalității care contribuie la constituirea experienței. Termenul de *insatisfacție* ar fi din această cauză mai potrivit pentru a desemna atitudinea negativă față de o teorie în acest context. Pe măsura acumulării unei experiențe negative față de teoria în cauză se instalează progresiv un sentiment de insatisfacție față de aceasta, (ducând până la urmă la abandonarea ei. Sentimentul de insatisfacție, de sursele căruia subiectul este doar parțial conștient (adesea el poate avea o conștiință complet eronată în aceasta privință), este cauzat de mai mulți factori : a) în cursul procesului de dezvoltare a modelului teoretic se acumulează experiența difuză a limitelor sale ; b) deplasările în experiență pot distruge evidența pe care modelul a fost constituit, aducând în prim plan o nouă evidență contrară acestuia ; c) prin dezvoltarea modelului teoretic se produce o creștere a caracterului său amorf, contradictoriu, eclectic, mai greoi datorită numeroaselor amendamente și supoziții suplimentare de care are nevoie.

În procesul de eroziune a freudismului este evidentă contribuția tuturor acestor factori : acumularea unui volum apreciabil de evidență negativă ; deplasări în experiență care au adus în prim plan relațiile sociale actuale, de natură macro-structurală în primul rând, ca factori determinanți ai personalității ; caracterul tot mai amorf al teoriei, rezultat al multiplelor tentative de adaptare la faptele rebele.

În prima fază entuziasmul pentru o teorie este fundat pe speranța că prin dezvoltare ea va putea să ofere, explicații din ce în ce mai eficace unei largi game de fenomene, că treptat, faptele discordante vor fi integrate. Această speranță generează *certitudinea subiectivă* în legătură cu adevărul teoriei. Experiența repetată a eșecurilor în dezvoltarea teoriei, acumularea de evidențe negative duce treptat în instalarea unui sentiment de insatisfacție și, în final, la căutarea unei noi teorii care să pară mai promițătoare. Existența unor alternative e de natură a grăbi procesul, dar această condiție mi este necesară. De cele mai multe ori, dezamăgirea în perspectivele de dezvoltare ale unor teorii este întărită de o pierdere a interesului practic în domeniul explorat de acestea.

Ar fi cu totul greșit însă să nu luăm în considerare și o continuă cumulare de cunoștințe empirice și teoretice care are loc și care modifică continuu posibilul de cunoaștere în cadrul căruia noile teorii se vor constitui. Probabil doar pe baza unei vaste acumulări de acest fel se poate treptat, trece la un alt tip de dezvoltare, mai apropiat de cel cu care sîntem obișnuiți în științele naturii.